

**ҚАРАҚАЛПАҚ МИЛЛИЙ САЗ ӘСБАПЛАРЫН ОҚЫТЫҰДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ
ТИЙКАРЛАРЫ: ДӘСТҮР ХӘМ ЗАМАНАГӨЙ МЕТОДЛАР СИНТЕЗИ**

Камал Дәўлетмуратов – оқытыўшы

allanazarzuka@gmail.com

Өзбекстан мәмлекетлик көркем өнер хәм мәденият институты Нөкис филиалы

**ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОБУЧЕНИЯ ИГРЕ НА КАРАКАЛПАКСКИХ
НАЦИОНАЛЬНЫХ МУЗЫКАЛЬНЫХ ИНСТРУМЕНТАХ: СИНТЕЗ ТРАДИЦИОННЫХ И
СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДОВ**

Камал Даулетмуратов – преподаватель

Нукусский филиал Государственного института искусств и культуры Узбекистана

**PEDAGOGICAL FOUNDATIONS FOR TEACHING KARAKALPAK NATIONAL MUSICAL
INSTRUMENTS: SYNTHESIZING TRADITIONAL AND CONTEMPORARY METHODS**

Kamal Dauletmuratov – Lecturer

Nukus Branch of the Uzbekistan State Institute of Arts and Culture

Таяныш сөзлер: карақалпақ музыкасы, саз әсбапларын оқытыў, музыкалық педагогика, устаз–шәкирт, кері байланыс, өзін-өзі ретлеў, атқарыўшылық шеберлик.

Резюме. Мақалада карақалпақ миллий саз әсбапларын оқытыў процеси мәдений мийрасты жеткеріў хәм атқарыўшылық шеберликти раўажландырыў бирлигинде талланады. Устаз–шәкирт дәстүри, мәдений жақтан турақлы педагогика, нысаналы кері байланыс хәм өзін-өзі ретлеп шынығыў ҳаққындағы изертлеўлер салыстырылды. Нәтийжеде тыңлаў, үлгини көрип-қайталаў, бөлшеклеп шынығыў, жанрлық контекстте атқарыў хәм рефлексиядан туратуғын бес басқышлы модель усынылды. Модель дуўтар, қобыз, гиржек, баламан хәм дәптиң техникалық өзгешеликлерине қарай дифференциацияланады.

Ключевые слова: каракалпакская музыка, обучение игре на музыкальных инструментах, музыкальная педагогика, традиция «учитель — ученик», обратная связь, саморегулируемая практика, исполнительская компетентность.

Резюме. В статье рассматривается обучение игре на каракалпакских национальных музыкальных инструментах как целостный процесс передачи культурного наследия и формирования исполнительской компетентности. Сопоставляются научные подходы к традиционной системе «учитель — ученик», культуросообразной педагогике, целенаправленной обратной связи и саморегулируемой практике. В исследовании предлагается пятиэтапная модель, включающая внимательное слушание, наблюдение и подражание, поэтапную отработку отдельных элементов, исполнение в жанровом контексте и рефлексию. Модель дифференцирована с учётом технических особенностей игры на дутаре, кобызе, гиржеке, баламане и дапе. Обосновывается, что оценивание должно учитывать не только точность исполнения и качество звучания, но и понимание стилевых особенностей, способность к самостоятельным занятиям и ответственность при ансамблевом исполнении.

Keywords: Karakalpak music, instrumental teaching, music pedagogy, master–apprentice tradition, feedback, self-regulated practice, performance competence.

Summary. The article examines the teaching of Karakalpak national musical instruments as an integrated process of transmitting cultural heritage and developing performance competence. Research on master–apprentice transmission, culturally sustaining pedagogy, targeted feedback, and self-regulated practice is compared. The study proposes a five-stage model comprising attentive listening, observation and imitation, segmented practice, performance in genre context, and reflection. The model is differentiated according to the technical demands of the dutar, kobyzy, girjek, balaman and dap. It is argued that assessment should address not only accuracy and sound quality but also stylistic understanding, independent practice, and responsibility in ensemble performance.

КИРИСИҰ. Қарақалпақ миллий саз әсбабын үйретиў – нота текстин дурыс орынлатыў менен шекленбейтуғын педагогикалық процесс. Оқыўшы әсбапты ушлаўды, сес шығарыўды хәм техникалық қимылды өзлестириў менен бирге наmanın қайсы ортада, ким тәрпинен хәм қандай

көркемлик мәнисте атқарылатуғынын түсиниўи керек. Дуўтар баксышылық пенен, қобыз жыраўшылық пенен, гиржек, баламан хәм дәп болса жеке хәм ансамбльлик атқарыў орталығы менен байланысқанда ғана үйрениў мазмунлы болады. Саз әсбабы ушлайша техника, еситиў, тарийхый яд хәм жәмийетлик

қарым-қатынасты бириктиретуғын билим қуралына айланады. Мәселениң актуаллығы еки жағдай менен белгиленеди. Бириншиден, дәстүрий репертуар хэм орынлаў усыллары көбине аўызеки түрде устаздан шәкиртке өтеди; тасымалдаў орталығы әлсиресе, техника ғана емес, намань мәниси де жоғалыўы мүмкин. Екиншиден, ҳазирги оқыўшы аудио, видео хэм мобиль қураллар менен жұмыс ислейди, бирақ санлы материалды педагогикалық мақсетсиз қолланыў үстиртин қайталаўға алып келиўи ықтимал. ЮНЕСКО жанлы мийрасты билим бериўге қосыў оқыўды жәмийетлик орталық пенен байланыстыратуғынын көрсетеди [9]. Қарақалпақ қобызының соғылыўы хэм жыраўшылықта шертилетуғын дәстүриниң халықаралық қорғаў күн тәртибине киргизиўи де жас атқарыўшыларды системалы таярлаўдың әҳмийетин арттырады [10].

Изертлеўдиң мақсети – қарақалпақ миллий саз әсбапларын оқытыўда дәстүрий устаз–шәкирт тәжирийбесин заманағой педагогикалық усыллар менен бириктиретуғын модель ислеп шығыў. Объект – миллий әсбапларды үйретиў процеси, предмет – сеслик үлги, техникалық шынығыў, кері байланыс хэм өз бетинше жұмыс арасындағы педагогикалық байланыс.

ИЗЕРТЛЕЎ МАТЕРИАЛЛАРЫ ХӘМ УСЫЛЛАРЫ

Мақала теориялық-методикалық характерге ийе. Дереклик базаға дуўтарды мектепте үйретиўге арналған жергиликли изертлеў [1], оқу қолланбасы [2], қарақалпақ әсбапларының қурылысы хэм атқарыўшылық функциялары ҳаққындағы мийнет [3], мәдений жақтан турақлы музыка педагогикасы [4], кері байланыс [5–7] хэм санлы қураллар жәрдемінде өзін-өзи ретлеп шынығыў бойынша изертлеўлер [8] киргизилди. Теориялық таллаў, салыстырмалы педагогикалық усыл, оқыў тапсырмаларын функционаллық бөлиў хэм моделлестириў қолланылды.

ОҚЫТЫЎДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ПРИНЦИПЛЕРИ

Биринши принцип – сес пенен мәдений контекстти ажыратпаў. Оқыўшы жаңа намань үйрениўден алдын оның жанрын, атқарыў жағдайын, текст пенен байланысын хэм белгили устазлар үлгисин тыңлайды. Бул жантасыў репертуарды тек жатлаў материалынан мәдений пикирге айландырады. Мәдений жақтан турақлы педагогика оқыўшының өз орталығындағы музыкалық

тәжирийбени сабақтың толық мазмуны ретинде қабыллаўды усынады [4].

Екинши принцип – «еситиўден қимылға, қимылдан белгиге» избе-излиги. Дәслеп оқыўшы қысқа фразаны тыңлайды, устаздың отырыўын, қол бағдарын хэм дем алыўын бақлайды, кейин оны әсте темпте қайталайды. Нота, аппликатура ямаса қағыс белгиси сеслик бейне пайда болғаннан кейин берилиўи нәтийжели. Үшинши принцип – техниканы майда мақсетлерге бөлиў: бир сабақта «намань үйрениў» емес, мысалы, төрт тактта таза интонация, бир қағысты бирдей сеслендириў ямаса тартқыштың бағытын турақландырыў сыяқлы өлшенетуғын ўазыйпа қойылады.

Төртинши принцип – анық хэм келеси қәдәмди көрсететуғын кері байланыс. Музыка сабақларындағы изертлеўлер муғаллим ескертпелериниң көпшилиги оқыўшы жаңа ғана не ислегенин баянлаў менен шекленип, ал мақсет қойыў хэм өзін бақлаўға бағдарланған пикирлер аз болатуғынын көрсетеди [7]. Сонлықтан «жақсы» ямаса «дұрыс емес» деген улыўма баға орнына үш бөликли формула қолайлы: қай көрсеткиш орынланды, қай жерди өзгертиў керек, өзгеристи оқыўшы қалай тексереді. Бесинши принцип – қәуипсизлик хэм дене еркинлиги. Әсбаптың өлшеми, отырыс, ийин-билек жағдайы, дем алыў хэм дем алыс аралығы жас өзгешелигине сай таңланады.

УСТАЗ–ШӘКИРТ ДӘСТҮРИ ХӘМ ЗАМАНАҒОЙ КЕРИ БАЙЛАНЫС

Устаз–шәкирт дәстүриниң күшли тәрәпи – билимди жанлы үлги, бирге атқарыў хэм көп мәрте тыңлаў арқалы жеткерий. Шәкирт устаздың тек саўсақ қимылын емес, тембр таңлаўын, фразаның демин, сахналық тәртибин хэм тыңлаўшы менен байланысын да қабыллайды. Бирақ үнсиз еликлеў барлық оқыўшыға бирдей түсиникли бола бермейди. Заманағой педагогика бул дәстүрди алмастырмайды; оның ишинде жасырын турған кәсиплик шешимлерди сөз бенен айқынлайды. Устаз «қайтала» деген буйрыққа қосымша неге бул қағыс, дем ямаса штрих таңланғанын түсиндирип, шәкирттен өз шешимин айтып бериўди сорады.

Кери байланыс тапсырма, процесс хэм өзін-өзи ретлеў дәрежелеринде берилиўи мүмкин [5]. Тапсырма дәрежеси конкрет қәтени көрсетеди; процесс дәрежеси оны дүзетиў стратегиясын усынады; өзін-өзи ретлеў дәрежеси оқыўшыны қәтени өзи табыўға үйретеди. Музыка бойынша

системалы шолыўлар кері байланыстың нәтийжеси оның мазмунына, ўақтына хәм оқыўшының оны қалай пайдаланыўына байланыслы екенін көрсетеди [6]. Демек, устаздың мақсети барлық қәтени өзи санаў емес, бара-бара шәкиртти тыңлай алатуғын, салыстыратуғын хәм келеси шынығыў мақсетин таңлайтуғын атқарыўшыға айландырыў.

БЕС БАСҚЫШЛЫ ОҚЫТЫҰ МОДЕЛИ

1-басқыш – Тыңлаў. Оқыўшы шығарманың толық нұсқасын хәм қысқа фрагментин бир неше мәрте тыңлайды. Ол темп, өлшем, тийкарғы ырғақ, фраза шегарасы хәм тембрди сөз бенен сыпатлайды. Устаз еки атқарыў нұсқасын салыстырып, айырмашылықты табыў тапсырмасын береді. Бул басқышта «дурыс жаўаптан» гөре сести саналы еситиў әдети қәлиплестириледі.

2-басқыш – Үлгини көрип-қайталаў. Устаз қысқа қимылды толық көринисте, кейин әсте темпте көрсетеди. Оқыўшы әсбапсыз имитация, ашық тарда ямаса бир сес пенен қайталап, артық дене керилиўин азайтады. Көриў үлгиси сөзлик нұсқаў менен бирге бериледи: қимыл қай жерден басланады, күш қайсы бағытта берилиўи хәм сес қандай болыўы керек.

3-басқыш – Бөлшеклеп шынығыў. Қыйын фрагмент 2–4 тактқа бөлинеді. Оқыўшы мақсетин жазады, әсте темпте орынлайды, аудиоға жазады хәм үлги менен салыстырады. Қәтениң себеби саўсак, дем, тартқыш, ырғақ ямаса еситиўге байланыслы екенін ажыратыў үйретиледи. Қысқа, дыққатлы қайталаў механикалық түрде узақ шертiўден пайдалырақ.

4-басқыш – Жанрлық контексте атқарыў. Фрагмент толық намаға қайтарылады, кейин қосық, жыр ямаса ансамбльлик партия менен бирге орынланады. Оқыўшы динамика, тембр хәм фразировканы тексттиң мазмунына сәйкестендиреди. Бул басқыш техникадан көркемлик пикирге өтиўди тәмийинлейди.

5-басқыш – Рефлексия. Сабақ соңында оқыўшы үш қысқа сораўға жуўап береді: не турақлы шықты, қай жер қыйын болды, үйде қай усыл менен ислеймен? Устаз келеси сабаққа бир тийкарғы хәм бир қосымша мақсет белгилейди. Усы цикл жаңа шығармада қайталанып, басқарыў жуўапкершилиги ақырын шәкиртке өтеди.

ӘСБАПҚА БАЙЛАНЫСЛЫ МЕТОДИКАЛЫҚ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ

Дуўтарды оқытыўда денеге сай әсбап таңлаў, дурыс отырыў хәм оң қол қағыслары биринши орында турады. Жергиликли методикалық мийнетте де оқыўшыны дәслеп әсбаптың қурылысы, ушлаў хәм отырыў қағыйдалары менен таныстырыў усынылады [1]. Оң қолдың бир қағысы ашық тарда тең сесленгеннен кейин сол қол позициясы қосылады; соннан соң ғана еки қол координациясы қысқа намада бекемленеди. Оқуў қолланбасындағы қағыс хәм орынлаў тапсырмаларын [2] оқыўшының жасына қарай қысқартып, бақсы репертуарынан тыңлаў үлгилери менен толықтырыў мақсетке муўапық.

Қобызда әсбапты денеге орналастырыў, тартқышты ушлаў, тарға тийиў ноқаты, қозғалыс тезлиги хәм басым күши өз алдына үйретиледи. Ашық тардағы бир тегис сес – дәслепки өлшем; кейин созылыңқы сести даўыс пенен салыстырыў арқалы интонация раўажландырылады. Жыраўшылық контексте қобыз партиясын вокалдан бөлек үйретип, соңынан дем хәм фраза бойынша бириктириў керек. Бул тараўда дәстүр сақлаўшысы болған жыраў ямаса шеберди сабаққа қатнастырыў айрықша әхмийетли, себеби әсбап қурылысы мен атқарыў техникасы өз-ара байланыслы [3; 10]. Гиржекте тартқыш бағыты хәм таза интонация, баламанда демди үнемлеў хәм артикуляция, дәпте болса соққы орны, қолдың қайтыўы хәм турақлы пульс басқышлап бериледи. Бул әсбаптар топарлық сабаққа қолайлы: бир оқыўшы пульсти, екіншиси тийкарғы наманы, үшіншиси жуўап фразаны атқарады. Роллерди алмастырыў ансамбльди тыңлаўды хәм ортақ нәтийжеге жуўапкершиликти күшейтеди.

БАХАЛАҰ, САНЛЫ ҚУРАЛЛАР ХӘМ ӨЗ БЕТИНШЕ ШЫНЫҒЫҰ

Бахалаў тек концерттеги соңғы орынлаўға байланып қалмаўы керек. Диагностикалық баха дәслепки мүмкиншиликти, қалыпластырыўшы баха сабақ барысындағы алға илгерилеўди, жуўмақлаўшы баха болса толық шығарманы көрсетеди. Критерий алдын ала белгили болса, оқыўшы устаздың жеке пикирин емес, өз жумысын салыстырыўға арналған анық өлшемди көреді. Усы мақалада бес өлшемнен туратуғын бахалаў матрицасы усынылады.

1-кесте. Саз эсбабын үйрениў нәтийжелерин бахалаў өлшемлери

Өлшем	Бақланатуғын көрсеткиш	Оқыўшы усынатугын дәлил
Дене-техникалық	Отырыў, эсбапты ушлаў, қол хәм дем координациясы	Турақлы хәм еркин орынлаў
Акустикалық	Сес сапасы, ырғақ, интонация, тембрди басқарыў	Аудио ямаса сабақтағы орынлаў
Стильлик	Нама, қағыс, безек хәм жанрлық мазмунды сезиў	Дәстүрий репертуарды түсинип атқарыў
Өзин-өзиретлеў	Мақсет қойыў, қәтени табыў, шынығыўды жобалаў	Қысқа күнделик хәм рефлексия
Ансамбльлик	Тыңлаў, бирге баслаў, темп пенен динамиканы келистириў	Жуплық ямаса топарлық атқарыў

Телефондағы аудио ямаса видео жазба өзир тыңлаўға, сабақлар арасындағы өзгеристи салыстырыўға хәм устазға анық сораў жибериўге жәрдем береді. Балалар менен өткерилген изертлеўде қолжетимли, өзгертиўге болатын тыңлаў кураллары сеслик таныслық пенен мәселени өз бетинше шешиўди қоллаған, бирақ нәтийже бәрибир муғаллимнің турақлы жетекшилигине байланыслы болған [8]. Сол себепли санлы курал устаздың орнын баспайды. Оған қысқа тапсырма қоса бериледи: «үлги менен өз жазыўның бир айырмашылығын ата», «келеси қайталаўда бир көрсеткишти өзгерт» ямаса «үш орынлаўдың ишинен ең турақлысын таңла». Жазбаны жәриялаўда оқыўшының разылығы хәм жеке мағлыўмат қәйипсизлиги сақланыўы тийис.

ЖУЎМАҚ. Қарақалпақ миллий саз эсбапларын нәтийжели оқытыў техника менен мәдений мазмунның, устаз үлгиси менен шәкирт белсендилигиниң, аўызеки дәстүр

менен санлы куралдың тең салмақлы байланысын талап етеди. Усынылған бес басқышлы цикл тыңлаўды қимылға, қимылды саналы шынығыўға, шынығыўды жанрлық атқарыўға, ал атқарыўды рефлексияға алып келеди. Оның педагогикалық артықмашылығы – оқыўшыға не ислеитугынын ғана емес, не ушын хәм қалай тексеретугынын да үйретиў.

Дуўтар, қобыз, гиржек, баламан хәм дәп ушын бирдей программа қолланыўдың орнына, сес шығарыў механизми, дене қимылы хәм мәдений функцияға қарай тапсырманы дифференциациялаў керек. Бахалаўда техникалық дәллик, тембр, стильлик түсиник, өз бетинше жұмыс хәм ансамбльлик жуўапкершилиқ бирге қаралғанда ғана атқарыўшылық компетенция толық көринеди. Келешек изертлеўде модельди музыка мектеплери хәм жеке устаханаларда сынап, жас топарлары, эсбап түрлери хәм сабақ формалары бойынша салыстырмалы нәтийжелерди анықлаў зәрүр.

Пайдаланылған әдебиятлар

1. Xojanov I. E. Qoraqalpoq milliy dutor cholg'usini o'rgatishning umumta'lim maktablardagi usuli // Oriental Art and Culture. – 2023. – 4(2). – B. 472–477.
2. Muhamedova G. Dutor: bolalar musiqa va san'at maktablari yuqori sinflari uchun o'quv qo'llanma. – Toshkent: Sharq, 2014. – ISBN 978-9943-26-234-8.
3. Jumaniyazov I. R. History of Karakalpak National Musical Instruments // European Journal of Arts. – 2024. – No. 2. – P. 37–43. – DOI: 10.29013/EJA-24-2-37-43.
4. Good-Perkins E. Culturally Sustaining Pedagogies in Music Education: Expanding Culturally Responsive Teaching to Sustain Diverse Musical Cultures and Identities. – New York: Routledge, 2022. – DOI: 10.4324/9781003099475.
5. McPherson G., Blackwell J., Hattie J. Feedback in music performance teaching // Frontiers in Psychology. – 2022. – Vol. 13. – Art. 891025. – DOI: 10.3389/fpsyg.2022.891025.
6. Blackwell J., Matherne N., McPherson G. A PRISMA review of research on feedback in music education and music psychology // Psychology of Music. – 2023. – Vol. 51(3). – P. 716–729. – DOI: 10.1177/03057356221109328.